
barát vagy ellenség a technika?

Gondolatok a várnai filozófiai világkongresszus kapcsán

BÁLINT ISTVÁN

A bulgáriai Várnában szeptember 17-e és 22-³ között megtartották a világ filozófusainak XV. kongresszusát. Alapvető témájukat „Tudomány, technika, ember” címmel foglalták össze, és e téma köré csoportosítva a különböző társadalmi rendszerű országok filozófusai fejtették ki nézeteiket napjaink legidősebb kérdéseiről.

A kongresszus plenáris ülésén három témát dolgozott föl: A filozófia és a tudomány, Az erkölcs és a kultúra, Az ember és a technológia. Ezenkívül négy témának kollokviumot szenteltek: Az ész és az akció a világ átalakításában, A filozófia a tudományos és technológiai forradalom folyamatában, A megismerés és az értékek a tudományos és technológiai korszakban, A mai tudományos megismerés struktúrája és módszerei. Ezenkívül hét témakörben munkacsoport, nyolc másik témakörben pedig kutatócsoportok dolgoztak. Az első hét csoport címei: A természet és az ember létezése, A nyelv, a logika és az akció, Az ember, a logosz és a történelem, A társadalom és szabályai, A felelősség és az alkotás a művészetben és az irodalomban, A determinizmus problémái, A filozófia jövője. A kutatócsoportok pedig a következő nyolc témát ölelték föl: A tudomány logikája és metodológiája, A filozófia és a vallás tanulmányozása, Lingvisztika és antropológia, Az időszzerű metafizika, Időszzerű tanulmányok a filozófia történetéről, A pszichológia filozófiai vonatkozásai, A nevelés filozófiája, A törvény és a politika filozófiája.

Egy rövid ismertetés keretében még csak összefoglalni sem lehet tehát mindazt, ami a várnai kongresszuson elhangzott. Nem is próbálkoznánk meg vele, hanem csak a kongresszus központi témájával kapcsolatban próbálunk — elsősorban a Várnában elhangzottak alapján, de az ide vonatkozó cikkeket, értekezéseket is fölhasználva — felvázolni néhány dilemmát.

Minden élőlény változtat környezetén, hisz az élet nem más, mint a „holt” anyag átalakítása. Közismert, milyen katasztrofális következményekkel járt már nemegyszer a kölcsönhatások bonyolult szövevényének bármínemű felborulása. Az ember azonban mennyiségileg és minőségileg újat hoz a környezetre gyakorolt hatásban is. Mennyiségileg: nagyobb csoportban él, mint bármelyik állatfaj, és többet változtat a környezetén, mint bármelyik másik élőlény. Minőségileg: mesterséges környezetet teremt. Sőt, az emberi környezet mesterséges volta egyik leglényegesebb eleme az ember társadalmi és egyedi lényének. Ugyanakkor azonban rengeteg vita, összeütközés, háborúság kiváltója is az emberiség történelme során. Sok gondolkodó a környezetnek ebben a megváltoztatásában csapást, bajt, veszélyt látott csupán, mások pedig épp ebben látták a felemelkedés útját és alapját. Még a marxista gondolkodás kezdeteiben is felfedezhetjük ezt a kettősséget: a kapitalizmus a fejlődésnek hatalmas eredménye, és a kapitalizmus minden rossz forrása. Érdekes például megemlíteni, hogy Marx, Proudhonnal vitatkozva, hangsúlyozza a gép jelentkezésének pozitív vonatkozásait, és a munkást elgépiesítő munkamegosztásban sem lát csapást, hanem egyben a jövő sokoldalú egyéniségének alapját is, hangsúlyozva, hogy „az automatizált gyár felszámolja a kisipari ágakat, és a kisipari idiotizmust”. Ugyanekkor Engels — aki nem annyira filozófiai úton, mint inkább a kapitalizmus kezdeti szakasza borzalmainak hatására jutott el a kapitalizmusellenességig — elsősorban a rosszat látta, a rosszat emelte ki a gépből, a műszaki fejlődésből, a munkamegosztásból. Egyszer majd még elemezni kell annak hatását, hogy a Kommunista Kiáltványba az ő tétele került.

Ez is nyilvánvalóan szerephez jutott abban, hogy a marxizmusban, még inkább a hozzá közel álló elméletekben, egy romantikus antikapitalizmus és hasonlóan romantikus technikaellenesség is jelentkezett. A főforrás világos; a kapitalizmus rossz oldalainak, negatívumainak ostromozása elfeledteti — vagy ennek az ostromozásnak az érdekében figyelmen kívül hagyják —, hogy a kapitalizmus a fejlődés nagy eredménye, a legtöbb és a legjobb, amit az emberiség a szocializmus előtt elért, tehát nagy előrehaladás minden előző társadalmi rendszerhez viszonyítva. Az alapvető forrásból elinduló folyamatot egyéb források is táplálják. Például az elidegenülés felismerése; minden elidegenülés-elméletnek van ugyanis egy belső ellentmondása: feltételez valami „emberi lényegét”, amely az elidegenülés következtében háttérbe szorul vagy megnyomorodik, és ezzel hallgatólagosan elismeri: mivel az elidegenülés a kapitalizmusban csúcsonylik ki, az előző társadalmakban kevésbé van meg, ami már majdnem azt jelenti, hogy ezek az előző rendszerek jobbak voltak, sőt, hogy lehet valami ideális — elképzelt, esetleg a messze múltban létező — állapot, amely az elidegenülést megelőzte. Ehhez járulnak a legkülönbözőbb vizsgálódások a munka elgépiesedéséről és a munkamegosztás mai formájáról, amelyet pl. Georges Friedmann így jellemez: „valamilyen személytelen művelet, amely sohasem fejeződik be, s egyben olyan művelet, amelyben a munkás nem vesz részt”, meg a mai egyéniséget megnyomorító mindenfajta veszélyről. Az efféle következtetések közül hadd idézzük Erich Frommot: „Alap-

jaiban meggyengül az egyedi, személyes én, úgyhogy tehetetlennek és végsőkéig bizonytalanoknak érzi magát. Olyan világban él, amellyel nem áll igazi kapcsolatban, és amelyben minden instrumentalizálódott, ahol ő is a saját maga készíttette gép része lett. Azt gondolja, érzi és akarja, amiről úgy hiszi, hogy gondolnia, éreznie, akarnia kell, és ebben a folyamatban elveszti egyéniségét, amelyre minden szabad egyén igazi autonómiájának épülnie kell.”

Mindezek az elméletek beleolvadnak a kapitalizmus általános bírálataiba, és mind teljesebbé váló kapitalizmusellenes hangulatot eredményeznek, tehát az elégedetlenség és a forradalmi átalakulás követelésének forrásai lehetnek, mint az egész világ végsőpró 1968—69. évi események mutatták. Mindezeknek az elméleteknek lényeges ellentmondásuk azonban, hogy nem ismerik föl: 1. a jövő társadalmát is csak a technika teremtheti meg, tehát minden káros és súlyos velejárója ellenére is csak ez vihet el a jövő társadalmához; 2. a munka sok előző formája egyáltalán nem volt kevésbé lélekölő, mint a néhány mechanikus mozdulatra leegyszerűsített mai munka; 3. a technika nem egyszerűen az ember feletti domináció fokozódása, ellenkezőleg — vagy, ha úgy akarjuk, ugyanakkor — felszabadulás a domináció régebbi — a távolságok, az idő stb. diktálta — formái alól, a változás tehát nem annyira a domináció fokozódásában van, mint inkább abban, hogy a technikai fejlődés, az ember bizonyos relatív felszabadulása által ez a domináció felismerhetőbbé, szembetűnőbbé válik; 4. nincs az a szabadság, amely a jólétet pótolhatja, amelyet nem áldoznának fel az emberek a jóléért, és nincs az a jólét, amely a szabadság elvesztéséért kárpótolhatna, amelyet a szabadságért az emberek nem tesznek kockára, sőt a jólét bizonyos fokára van szükség ahhoz, hogy a szabadság hiányának tudatára ébredjünk, a kockáztatás szükségessé váljon, és a szabadság bizonyos fokára van szükség, hogy a jólét lehetségessé váljon.

Már ezek a tények is megkövetelik a technika és az egész hozzáfűződő problémakör iránti új viszony kialakítását, hogy a marxizmus választ tudjon adni napjaink sorsdöntő kérdéseire, méghozzá úgy, hogy válaszai ne csak az öncélú, marcusei — „mert más nem marad” — elégedetlenség szításához legyenek elegendők, hanem a továbbfejlődés reális útját is megvilágítsák.

2.

A technika iránti viszonyban minőségileg új mozzanatot jelent, hogy most már nemcsak az a kérdés: megéri-e a műszaki fejlődés azt az árat, amelyet az emberiség e fejlődés annyi negatív kinövésének jelentkezősével fizet, és hogyan lehetne elejét venni ezeknek a negatív kinövéseknek?, hanem az: nem pusztítja-e el a műszaki fejlődés az emberiséget, és hogyan lehetne megakadályozni a technika katasztrofális következményeit? Arról van ugyanis szó, hogy veszélybe került az emberi élet alapvető követelménye, a tiszta levegő és a tiszta víz. Földünk légkörében százmillió tonna számára halmozódnak föl azok a mérgező, szennyező anyagok, amelyek veszélyesek az emberre, az állatokra, a növényekre és a mikroorganizmusokra. A tudósok számítása szerint a mérgező anyagok 1970-től 1980-ig megkétszereződnek a légkörben. Hasonlóan veszélybe került az ivóvíz, hisz egyetlenegy liter szennyező anyag

ezer liter vizet tesz ihatatlanná. Márpedig a nyugati tudósok számításai szerint a világ gyárai naponta száz köbkilométer mennyiségű szennyező anyagot juttatnak a Föld folyóiba. A levegőbe jutó DDT, a vízbe jutó foszfátok szörnyű hatásáról a tanulmányok egész sora jelent meg. Mindezt kiegészítik azok a becslések, melyek szerint a Földön elfogyanak a legfontosabb nyersanyagok, már most krónikus energiahiány van, az emberiség nem tud elegendő élelmiszert adni a demográfiai robbanással szaporodó néptömegeknek, stb.

Ezeket a tényeket értékelhetjük így is, meg úgy is. Tarthatjuk a veszélyt nagyobbnak vagy kisebbnek, mindenesetre rendkívül elgondolkoztató az az adat, amelyet ezekben a napokban közöltek szavaiaható szakértők komoly lapokban. Ha az idei tél zordabb lesz az átlagosnál, az energiahiány következtében az USA gazdaságában olyan fennakadás következhet be, amely felülmúlja az 1929. évi gazdasági válság hatására bekövetkezett fennakadást. A marxisták számára ez a kérdés ilyen formában vetődik fel: a gazdasági életnek és a társadalmi mechanizmusnak egy ilyen méretű felborulása, amelyet a marxizmus klasszikusai nem kalkulálhattak be, társadalmat átalakító tényező lehet-e, elfoglalhatja-e helyét a világ forradalmi átalakulásának hajtóerői között? A kérdés sokkal nehezebb, mint amilyennek első pillantásra látszik. A forradalom ugyanis emberek műve, tudatosan gondolkodó emberek indítják és vivják, több-kevesebb tudatossággal végiggondolt célokért. Az alapvető kérdés tehát az, hogy a technika fejlődéséből származó veszélyek és ebből eredően a társadalom újfajta megszervezése szükségességének tudata elég forradalmasító, társadalmat, öntudatot formáló erő-e ahhoz, hogy a társadalom átalakulásához vezessen. A várnai kongresszuson elhangzottak például azt mutatják, hogy nehezen válik azzá, és a filozófia elég keveset tudott felhozni annak érdekében, hogy azzá váljon.

Legelőször is, maga a veszély, a katasztrófa vagy a halál tudata nem forradalmasító erő. Már azért sem, mert az ember mint tudatos lény, gyorsan megtanulja, hogyan éljen, annak ellenére, hogy biztos benne, rövidebb vagy hosszabb idő után, egy előre nem látható pillanatban megszűnik élni, meghal. Ezért a halál közelsége — még kevésbé a halál veszélye — ritkán bírja akcióra, úgyszólván csak a szinte ösztönös, a közvetlen veszély elkerülését célzó, majdnem automatikus akciókra képesíti. De az emberre annyira jellemző tervszerű, hosszabb távlatú akcióra a legritkább esetben.

Nem is várhatjuk tehát, hogy a tíz-húsz év múlva bekövetkező vagy bekövetkező tragédia valami nagyobb méretű, tudatot formáló erő lesz. Az ember számára a tíz év múlva bekövetkező biztos pusztulás éppoly távoli, mint a milliárd év múlva bekövetkező kozmikus katasztrófa, hisz minden ember megtanult élni azzal a gondolattal, hogy egy nap vagy tíz-húsz év múlva nem fog élni. Biztosan várható azonban, hogy a technika fejlődésével járó problémák előbb-utóbb meg fogják mérgezni az ember mindennapi életét. Már említettük: az energiahiány már az idei télen nagy megrázkódtatásokat idézhet elő az USA-ban, az amerikaiak már most kénytelenek belenyugodni mindenfajta kellemetlenségekbe, amelyek abból erednek, hogy a töretlennek, megzavarhatatlannak hitt jóléti társadalom gépezete csikorogni kezd, előrevelítve, hogy később a bajok csak szaporodnak. Az energiahiány, a nyersanyag-

hiány, az élelmiszerhiány stb. okvetlenül szülhet olyan problémákat, amelyeket a klasszikus kapitalizmus korszakában a nyomor, a társadalmi problémák megoldatlansága és a többi forradalmasító tényező szült, amelyek tehát forradalmasító erőként jelentkezhetnek, a társadalom átalakításának irányába terelhetik a fejlődést.

Erre azonban a tudatos erőknek fel kell készülniük. Régi marxi igazság, hogy a feladat csak akkor jelentkezik, amikor már a megoldás feltételei is megértek, de egyetlen megoldás sem jön önmagától, automatikusan, az emberek nélkül. És a marxistáknak egy pillanatra sem szabad elfeledkezniük arról, hogy az 1929. évi gazdasági válság Marx minden jóslatát túlszárnyaló, többszörösen felülmúló megrázkódtatása sem vezetett a szocializmus győzelméhez, sőt ellenkezőleg, azt mutatta meg, hogy milyen erőt képvisel az a puszta tény, hogy a társadalomnak élnie kell. Ezért ha szubjektív erők nem képesek felkínálni, diadalra vinni az útjat, akkor a régi alakul át, mint ahogy a kapitalizmus is olyan változáson ment át a gazdasági válság hatására, amelyen elképzelhetetlen volt Marx, sőt még Lenin idejében is. Az új veszélyek kiküszöbölésére is több lehetőség van. És csak az egyik közülük az, hogy a mindennapi problémák forradalmasító, társadalmat átalakító erővé alakulnak át.

A világ kommunistáinak és marxistáinak nagy próbatétele tehát, hogy a társadalom új problémáinak megfelelő elméletet kialakítsák. Még hozzá abban az értelemben, ahogy a marxisták a forradalmi elméletet értelmezik: csak az az elmélet lehet forradalmi, amely a gyakorlat részévé válik, tehát megvilágítja az akció, a praxis útját, tudatosítja a problémák szülte elégedetlenséget, és megvilágítja a megoldás irányát.

A technikai fejlődés szülte problémák azonban még korántsem forrtak ilyen forradalmi elméletté. Ennek legfőbb oka, hogy e problémák csak a világnak egy kis részét foglalkoztatják. A fejlődő országok képviselői joggal mondják: ti csak adjatok nekünk gyárakat, mi majd megbirkózunk a levegő és a víz szennyeződésének problémájával. Nyilvánvalóan nem érezhetik át a technika fejlődésének csúcán jelentkező problémákat, amikor még a technikai fejletlenség problémáival küszködnek. Vagy még inkább leegyszerűsítve: amíg az átlagos életkor 30—40 év, az embereket hidegen hagyja, hogy a civilizáció átkaként 60 éves korukban fenyegeti őket az infarktus veszélye. Még a szocialista országok képviselői is e tekintetben a fejletlenek logikájával gondolkodnak, ha nem is mondják ki: az USA birkózzon meg a maga problémáival, mi majd akkor törjük a fejünket, ha a fejlődésnek abba a szakaszába érünk. Általában, abból indulnak ki, hogy ez az egész a kapitalizmus problémája, ami egyrészt igaz is, hisz a kapitalizmus lényegéhez tartozik, hogy egyetlen célja a profit, és minden más ennek rendel alá, s ezért a világhoz, a technikához való viszonyában sincs semmilyen tudatos elem, nincs számítás, mint a profit, tehát figyelmen kívül hagy minden kárt, veszélyt, amit a profithajhászás az emebriségre zúdít. Ennek megállapítása azonban ma már nem elegendő.

Jellemző, hogy a kelet-európai országok képviselői Várnában legfeljebb csak a technika világához való alkalmazkodásban, a tudatosabb nevelési politikában, a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak eredményesebb felhasználásában látták a problémát. Annál kevesebb tényleges erőfeszítés történt annak a koncepciónak a kialakítására,

amely a technika világában jelentkező veszélyeket beleépíti a világ forradalmi átalakulásának elméletébe, hogy forradalmi akciók elindítója lehessen. Kimondták, többször hangsúlyozták, a kapitalista világ filozófusaival vitatkozva védtek a tételt: a technika nem lehet független és nem is független a társadalomtól, a vele jelentkező problémák megoldásához a kapitalizmust kell megváltoztatni. De arra szinte nincs is válasz, hogyan alakul át a kapitalizmus, a technika problémái hogyan válnak forradalmasító erővé, hogy a társadalom megváltoztatására mozgósítsák a tömegeket; hogyan oldja meg ezeket a problémákat az új társadalom, hogy a forradalmasodó tömegek számára távlatot, célt adjon, amiért érdemes harcolni, érdemes kockáztatni.

A többi filozófusnak még kevesebb elképzelése volt a kérdésnek erről az alapvető társadalmi vonatkozásáról. Ha az egészen naiv elképzeléseket — mint például A. Bahm amerikai filozófus javaslatát, hogy a világkongresszus alakítsa meg a filozófusok világtanácsát a „humanizált technika” megteremtésének elősegítésére — nem számítjuk, akkor csak a Várna előtt is ismert két elképzelés különböző változatai jelentettek. Az egyik a frommi „humanizált technika” elképzelése, amely az oxfordi J. L. Cohen, a technikai fejlődés humanizálásának elméletétől az amerikai G. Hook „ökológiai filozófiájáig” több árnyalatban is előbukkant. Az elmélet lényege „a minőség forradalma”, vagyis a mennyiség hajszolásának feladása, a fölösleges dolgok gyártásának beszüntetése, hogy az igazi emberi szükségletek, a minőség kerüljön előtérbe, a szépség, amelyért feláldozható még a bruttó nemzeti termelés növekedése is. A másik elképzelés a technokratikus megoldás, a technikai fejlődés ellenőrzésének ilyen vagy olyan változata, amelyet Várnában több nyugati filozófus képviselt. Ennek az ellenőrzésnek magának is sok változata van, az állami, törvényerejű, büntetéseket alkalmazó ellenőrzéstől, az emberi szaporulat ellenőrzésén át, a technikai fejlődés megállítását célzó ellenőrzésig.

Végső soron nem is meglepő, hogy Várnában olyan kevés hangzott el arról, hogyan lehet a technika fejlődésével teremtett új helyzet forradalmi erő, a társadalmi átalakulás új mozgatóereje, hisz a munkásmozgalom elmélete általában kevés elemet gyűjtött össze ezzel kapcsolatban. A fejlődéssel és az emberiség jövőjével kapcsolatos kételyek ugyanis még nem foglalták el helyüket az új társadalomért vívott harc stratégiájában és taktikájában. Elsősorban is azért, mert a marxisták keveset foglalkoztak a jövőnek ezzel az egyáltalán nem biztató képével, vagy még inkább azért, mert nem épült bele elméletükbe egy olyan új társadalom, amely megoldja a demográfiai robbanások problémáját, véget vet a természettel való rablógazdálkodásnak és a környezet megfertőzésének. A rendelkezésünkre álló irodalomban úgyszólván csak a francia André Gorznál láttuk némi jelét, hogy ilyen szempontból is foglalkoztatják ezek a problémák.

Ismét jelentkezik a régi kérdés: a szubjektív erők nincsenek a társadalomban megérlelődő problémák szintjén. Márpedig, ha a világ haladó erői elméletileg, szervezeten és akcióképesség szempontjából nem lesznek felkészülve az új helyzetre, akkor a haladó erők az energia-, nyersanyag-, élelmiszerhiányból, a levegő és a víz szennyeződéséből származó problémák előidézése megrázkódtatást éppúgy elmulasztják, éppúgy nem tudják kihasználni a társadalom forradalmi átalakítására, mint

ahogy elmulasztották az 1929. évi megrázkódtatást. Annyi bizonyos, hogy az emberi civilizációt tényleg fenyegetik veszélyek, és ezeket a veszélyeket senki sem fogja az ember helyett kiküszöbölni, tehát a szubjektív erők gyengesége, felkészületlensége, alkalmazkodni nem tudása olyan súlyos következményekkel járhat, mint még eddig egyetlenegy elszalasztott történelmi alkalom sem járt, az egész emberiség elpusztulásához vezethet, vagy a fejlődést egészen primitív szintre vethetik vissza. A Várnában elhangzottak is ezt a következtetést sugallják.